הרמב"ם, פוסק ההלכה והפילוסוף הגדול, היה גם רופא מחונן שטיפל בשרים ובמלכים וגם בפשוטי העם. חיבוריו הרפואיים השפיעו על עולם הרפואה בימי הביניים, אולם כיום מעטים הם המכירים את סודותיהם

דויד קאפח

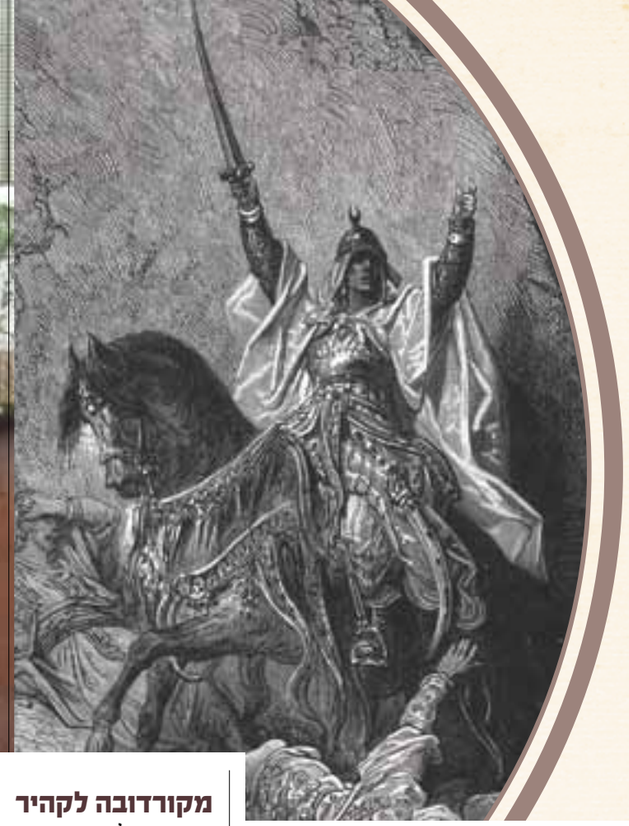

מ לאכת גאלינוס ריפאה את הגוף בלבד / אך זו של משה גם את הגוף וגם את הנפש / בידיעותיו נעשה לרופא המאה של ו' / יכול היה לרפא בחכמתו מחלת הנבוכים / אילו פנה הירח אליו כרופא / רפא ירפאהו מכל ליקויו וסוד העיבור ('רמב"ם – כתבים רפואיים' חלק ד', מהדורת זיסמן מונטנר, 'תשובות רפואיות', עמ' 16).

את השיר הזה הקדיש המשורר הערבי אל־סעיד אבן סינא אלמולך לרמב"ם, שהיה בעיניו בראש ובראשונה רופאו של המלך – הח'ליף המפורסם צלאח א־דין. בעיניים יהודיות ידוע אמנם הרמב"ם במיוחד בזכות מפעלו ההלכתי האדיר ובזכות כתיבתו הפילוסופית העמוקה, אולם בעיני החברה המוסלמית שבקרבה חי היה הרמב"ם בעיקר רופא דגול.

כישוריו הרפואיים של הרמב"ם אינם מנותקים ממכלול כישוריו ואישיותו. יכולתו האינטלקטואלית הכבירה, שאפשרה לו לחבר את משנה תורה ואת מורה הנבוכים, היא זו שאפשרה לו גם לרכוש ידיעות מופלגות בחכמת הרפואה בזמן קצר ביותר; ופתיחותו לעולמות ידע שונים, שבזכותה הגיע להישגים פילוסופיים מרשימים, שימשה אותו גם כשהשתלם בעולם הרפואה ורכש ידיעות רפואיות ממקורות שונים ומגוונים.

מקורדובה לקהיר

הרמב"ם נולד בקורדובה אשר בספרד ב־1138 למשפחת דיינים ורבנים מיוחסת. אביו רבי מימון היה מורהו הראשון, אבל כבר בגיל צעיר עבר ללמוד אצל רבו של אביו, רבי יוסף מיגאש. מצעירותו ניחן הרמב"ם בחכמה רבה ובנפש רחבה, ואופיין בצימאון רב לידע בחכמת ישראל ובחכמת העמים. הוא קרא ספרים רבים, בעיקר בחכמת הטבע, ברפואה, בפילוסופיה, בחשבון ובהנדסה, מבלי להזניח את לימודי היהדות. הרמב"ם שקד יומם ולילה על לימוד כתבי הקודש, ובמיוחד עסק בתלמוד ובכתבי הגאונים.

בהיותו כבן 13 פלשו לספרד מצפון אפריקה האל־מוואחידון – מוסלמים קנאים – וכבשו ערים רבות וביניהן את קורדובה. הם זרעו הרס וחורבן בכל מקום שאליו הגיעו וחייבו את התושבים להתאסלם או לעזוב את המדינה. רבי מימון ובני ביתו סירבו להמיר את דתם, עזבו את קורדובה ונדדו ברחבי ספרד, עד שלבסוף שמו פניהם לעיר פאס שבמרוקו. בפאס הרחיב הרמב"ם את ידיעותיו במדעי הטבע, בהנדסה וברפואה. כאשר האל־מוואחידון הגבירו את רדיפותיהם גם במרוקו, החליטה משפחת מימון לעלות לארץ ישראל, שהייתה אז בשליטת הצלבנים וחיו בה רק כאלף יהודים. משפחת מימון שהתה בעכו כחצי שנה ובמהלכה

"אכילת תפוחים וחבושים ומציצת גרעיני הרימון אחרי האוכל הנה זה ראוי מבחינת הנהגת הבריאות לכלל האנשים"
('תשובות רפואיות', עמ' 141)

'הנשר הגדול' בחצר הח'ליף. צלאח א-דין בתחריט של גוסטב דורה, המאה ה-19; ופסלו של הרמב"ם המוצב בקורדובה

צילום: יעל תנעמי

הקריירה הרפואית אילצה את הרמב"ם להקדיש כל יום שעות רבות לרפואתן של נשי החליף ואנשי חצרו. 'ביקור בהרמון', ג'אן גימנז מרטין, שמן על עץ, סוף המאה ה-19

נפטר רבי מימון. מאחר שלא נמצאה פרנסה למשפחה החליטו הרמב"ם ואחיו דוד לרדת למצרים כדי לפרנס את בני ביתם ולא להזדקק לקופת הציבור.

הרמב"ם הגיע לאלכסנדריה שבמצרים ומשם עבר לפוסטט שבקרבת הבירה קהיר. כיוון שלא רצה להתפרנס מלימוד התורה החל לעסוק ברפואה לפרנסתו. לצד עבודתו כרופא שימש הרמב"ם ראש הקהילה היהודית בפוסטט. הצלחתו של אחיו דוד, שסחר באבני חן, אפשרה לו לפרנס גם את משפחת הרמב"ם, שבתקופה זו התמקד בלימוד ועסק בכתיבת ספריו, אם כי המשיך לשמש גם כרופא.

עד מהרה יצא שמעו כרופא אומן והוא נקרא לטפל בווזיר אלפאצ'ל עבד־אל רחום, המשנה לח'ליף. הלה קירב אותו לחצר הח'ליף צאלח א־דין, קבע לו משכורת שנתית ומינה אותו לרופא החצר.

באחת מהפלגותיו לצורכי עסקים טבע דוד, אחיו של הרמב"ם בים, וכל רכוש המשפחה אבד במצולות. הקשר בין האחים היה הדוק וקרוב מאוד. הרמב"ם אהב את דוד אהבת נפש, וטביעתו שברה אותו והוא נפל למשכב. במשך קרוב לשנה היה חולה ולא היה מסוגל לתפקד. לאט לאט, בזכות רוחו הכבירה וידיעותיו ברפואת הנפש והגוף, התגבר על מחלתו וחזר לעבודתו הן בחצר הח'ליף הן בריפוי חולים אחרים.

עבודתו בשירות הח'ליף גזלה ממנו זמן רב.

באיגרת שכתב ב־1199 לרבי שמואל אבן תיבון הוא מתלונן על סדר יומו העמוס שאינו מותיר לו כמעט זמן לעסוק בלימוד ובעניינים שברוח:

אני שוכן במצרים והמלך עומד בקאהירה, ובין שני המקומות שני תחומי שבת. ולי על המלך מנהג כבד מאוד, אי אפשר לי מבלתי ראותו בכל יום בתחילת היום. אמנם כשימצאהו חולשה או יחלה אחד מבניו או אחת מפילגשיו – לא אסור מאלקאהירה ואני רוב יומי בבית המלך. ואי אפשר לי גם כן מבלתי בקר שר המלך בכל יום, ואי אפשר לי גם כן מפקיד אחד או שני פקידים יחלו ואני צריך להתעסק ברפואתם. כללו של דבר, כל יום אני עולה לאלקאהירה בהשכמה, וכשלא יהיה שם מכשול ולא יתחדש שם שום חידוש אשוב למצרים אחר חצי היום על כל פנים. לא אגיע, ואני מתרעב, ואמצא האכסדראות כולן מלאות גויים, בהם חשוב ובלתי חשוב, ושופטים ושוטרים, ערב רב, ידעו את עת שובי. ארד מעל הבהמה וארחץ ידיי, ואצא אליהם לפייסם להמתין אותי עד שאוכל לאכול אכילת עראי, והיא מעת לעת. ואצא לרפאותם ולכתוב להם, לא יסור הנכנס והיוצא פעמים עד הלילה, ולפעמים – באמונת התורה – עד סוף שתי שעות מן הלילה. ואספר להם ואני שוכב פרקדן מרוב העייפות, וייכנס הלילה ואני בתכלית החולשה לא אוכל לדבר. סוף דבר, לא יוכל אחד מישראל לדבר לי או להתחבר בי זולת יום השבת. אז יבואו כולם אחר התפילה, אנהיג הציבור במה שיעשה כל השבוע, ויקראו קריאה חלושה עד הצהריים וילכו לדרכם. וישובו קצתם ויקראו שנית עד תפילת המעריב (איגרות הרמב"ם כרך ב', מהדורת הרב יצחק שילת, עמ' תקנ־תקנא).

לאחר שהגיע למצרים מונה הרמב"ם ל'ראיס אל יהוד' – נגיד היהודים במצרים. במסגרת תפקידו התקין תקנות רבות בענייני הלכה כדי לאחד את המנהגים השונים שרווחו במצרים, פעל נגד הקראים ובא לעזרת קהילות יהודיות שונות ברחבי העולם המוסלמי.

אוצר ספרותי מופלא

ההספק הספרותי של הרמב"ם הוא כמעט בלתי נתפס. כבר בהיותו בן 16 כתב את הספר 'מלות הגיון', חיבור פילוסופי בשפה הערבית שבו הוא מסביר מושגים שונים הקשורים ללוגיקה ולשפה.

הפרויקט הספרותי הגדול הבא שאליו התגייס הרמב"ם היה כתיבת פירוש למשנה. כתיבת הפירוש נמשכה כעשר שנים והוא נכתב בימי נדודיו בין ספרד למצרים, בתנאי עבודה כמעט בלתי אפשריים. לפירוש זה צירף הקדמה ארוכה שבה סקר את התפתחות התורה שבעל פה מימי משה רבנו ועד ימיו. פירוש המשנה נכתב בערבית וזכה במשך השנים לתרגומים שונים.

לאחר שסיים לכתוב את פירושו למשנה פנה הרמב"ם לכתוב את 'ספר המצוות'. גם ספר זה, שבו הוא מונה ומבאר את תרי"ג המצוות, נכתב בערבית, וגם לו הוסיף הרמב"ם הקדמה ארוכה וחשובה.

גולת הכותרת של כתביו היא חיבורו ההלכתי 'משנה תורה'. הספר נכתב במצרים במשך כעשר שנים. ספר זה הוא היחיד מבין כתביו שנכתב בעברית צחה, בהירה וברורה. הספר מחולק ל־14 חלקים, ולכן זכה לכינוי 'היד החזקה'. בחיבור זה הוא מקיף את כל ההלכה היהודית. מטרת הרמב"ם במשנה תורה הייתה לתת לכל יהודי כלי שבאמצעותו יוכל להכיר ולהבין את מכלול התורה והמצוות.

הפרויקט הספרותי האחרון של הרמב"ם היה סיפרו הפילוסופי 'מורה נבוכים', שבעיני רבים הוא החיבור החשוב ביותר בתחום המחשבה היהודית. בספר זה הוא עוסק בסוגיות התאולוגיות של האמונה היהודית: מציאות הא־ל ואחדותו, יחסו של הבורא לעולם ולאדם, בריאת העולם ותכליתה, טעמי מצוות, השגחה פרטית, חופש הבחירה, מהות הנבואה ועוד. גם ספר זה נכתב בערבית, ואת כתיבתו סיים הרמב"ם בהיותו בן 56 בלבד.

מעבר לכך, במשך השנים כתב הרמב"ם איגרות ותשובות שונות שבהן התייחס לשאלות בהלכה שהופנו אליו מרחבי העולם היהודי ולצורכי השעה. לחלק מהאיגרות הללו, כמו 'איגרת תימן' ו'איגרת השמד', נודעה חשיבות רבה וניתן לראות בהן ספרים בפני עצמם.

תרופה לכל מכה

באחרית ימיו כתב הרמב"ם לפי בקשת צלאח א־דין ובנו ספרי הדרכה ברפואה שהייתה להם השפעה גדולה על לימוד הרפואה באירופה, באסיה ובאפריקה במשך מאות שנים. החשוב מבין הספרים הללו הוא 'הנהגת הבריאות'. ספר זה הוא

המשך בעמוד 34 »

השפעה שנמשכה מאות שנים. 'על חיזוק כוח הגברא', מתוך כתב יד מהמאה ה-14 המכיל אחדים מכתבי הרמב"ם הרפואיים

מאוסף הספריה הלאומית, מחלקת כתבי יד

למטה:
שני רופאים נותנים תרופה למטופל. מתוך כתב יד ערבי מ-1224 של הספר 'De Materia Medica' העוסק בצמחי מרפא, שכתב פדניוס דיוסקורידס, רופא יווני בן המאה הראשונה לסה"נ. הספר היה בשימוש מעשי עד המאה ה-17. ציורי הצמחים המופיעים בשער הכתבה והתמונות בכפולת העמודים הבאה לקוחים גם הם מאותו כתב יד

מאוסף המוזיאון הבריטי

"עליי עוד להזכיר מספר מזונות שמשתמשים בהם יום יום. לראשונה הלחם: מבחינת טיב הקמח, אל ייקחו קמח לבן ולא יעשו את העיסה ביתר מים כנהוג"
('תשובות רפואיות', עמ' 147)

לא לשימוש

הרמב"ם לא האמין ביכולתן של סגולות לעזור או להזיק, אך הביא אותן כחלק מהידע הרפואי המקובל בתקופתו

במשך דורות רבים האמינו יהודים ולא יהודים ביכולתם של צמחים, של מינרלים ושל בעלי חיים לעזור ולרפא או להרע ולהזיק לבני אדם והשתמשו בהם כסגולות. הרמב"ם הקדיש פרק שלם בספרו 'פרקי משה ברפואה' ('רמב"ם – כתבים רפואיים' חלק ב', מהדורת זיסמן מונטנר, מאמר כב) לפירוט חלק מהסגולות הללו. הוא עצמו אמנם לא האמין ביכולתן לעזור או להזיק, אך הביא אותן רק כחלק מהידע הרפואי המקובל של תקופתו שהוא אינו ממליץ על השימוש בו. להלן מבחר ציטוטים מפרק זה:

אכילת הצנון או הכרוב מסיר צרידות הקול, ואכילת הספרג'ל [=חבוש] צלוי אחר המאכל מזרז ומשמח. קליפת האתרוג מחזקת הלב וגרגיריו מועילים מן הארסים, וקליפת לימון מועילה מן הארסים וכן עלי האילן שלו (עמ' 274).

יש לפולים סגולה להפסיד השכל, ויש לחלב סגולה להזיק לאצטומכה [=קיבה], ולאלואין [=אלוורה] להזיק לטבעת [=פי הטבעת], ולקלוקנטידה להזיק לכבד, ולאגריק להוליד עיוות הפנים, ולתאנים סגולה להחליש הכבד (עמ' 276).

יש לשקדים סגולה לשימור חיצוני המוח, שומרים על האיברים לחותם שמירה מעולה ואינם מחדשים לחות זרה, ויש לסוכרי רושט סגולה לחזק הריאה (שם).

מוח הגמל כשינוגב וישתה בחומץ מועיל מהנכפה [=אפילפסיה], וכן יעשה מוח הארנבת (עמ' 268).

מוח העטלף עם הדבש יועיל מן המים היורדים בעין [=דימוע מוגבר], וכן יעשה מוח של עטאיא [=צאן] (שם).

ראשי העכברים יישרפו ויולשו בדבש ויוטח בהם לחולי השועל [=קרחת] ויצמיח השיער, וכן זבל העכבר אם יישחק בחומץ יועיל מחולי השועל, וכן מועיל ממנו עור האפעה אם יישחק בדבש (שם).

בשר הקיפוד אם ינוגב וישתה ממנו בסכנגבין [=כמות קטנה] יועיל לכאב הכליות ולצרעת הגדמית [=צרעת העצמות] ולשיקוי הבשרי [=צרעת הבשר], ואם יזונו הנערים בבשרם יועילם מן הכפייה [=אפילפסיה] ומהמשתין במיטה (עמ' 277).

מאסף גלריית פריר מוזאון הסמיתסוניאן

המשך מעמוד 31

איגרת תשובה למלך אלפאצ'ל, בנו של צלאח א־דין, ובו נותן הרמב"ם כללים לשמירת הבריאות. בנוסף לעקרונות הרפואיים, פרק י"ב של הספר מכיל כללים פסיכולוגיים לאבחון מחלות נפש ולריפוין על ידי רופא מומחה.

הרמב"ם כתב חיבורים רפואיים נוספים: 'פרקי משה', המחולק ל־24 פרקים בתחומים שונים: אנטומיה, פיזיולוגיה, פתולוגיה, סימני מחלות, תורת הריפוי, מדריך לכירולוגיה (קריאה בכף היד), גניקולוגיה והיגיינה, עיסוי, אמבטיות רפואיות, תורת הדיאטה והתרופות המיוחדות, וביאור שמותיהן של המחלות; 'פירוש לפרקי אבוקרט' – פירוש לספרו של היפוקרטס שהרמב"ם סבר שראוי שכל רופא ידע בעל פה; 'ברפואת הטחורים' העוסק בשיפור פעולת המעיים בעזרת תזונה נכונה ובריפוי טחורים; 'ספר הקצרת' המרחיב בתיאור הסיבות להתהוות הקצרת (אסטמה) ובדרכי הטיפול בה; 'על חיזוק כוח הגברא' העוסק בחיי מין נכונים וכולל מרשמים לחיזוק כוח הגברא; 'ביאור שמות רפואות' הכולל 405 ערכים רפואיים, רובם מרכיבי ריפוי מעולם הצומח ומיעוטם מעולם החי והמחצבים; 'תשובות רפואיות', קובץ המיועד בעיקרו למלך הסובל מחוליים רבים ומכיל הדרכות לתזונה נכונה, לסדר יום נוח ולטיפול תרופתי; ו'סמי המוות והתרופות נגדם' העוסק בהכשת נחשים ובעלי חיים אחרים ובהרעלות מסוגים שונים.

רופא לגוף ולנפש

דעותיו של הרמב"ם ברפואה ובמדעי הטבע הושפעו במיוחד מהפילוסופיה היוונית־ערבית ששלטה בעולם הרוח בתקופתו וממקורות יהודיים, אולם הוא לא הסתפק בשני מקורות מידע אלה, ועל כן טבועים חיבוריו הרפואיים בחותם ייחודי לו. כתיבתו הושפעה מניסיונו הרפואי העשיר, ואת ידיעותיו העמיק ממקורות נוספים, כמו רופאים שעמם נפגש, ספרי רפואה קדומים, וחכמת הריפוי של חכמי מצרים העתיקה.

מסקנותיו של הרמב"ם בתחומי הפסיכופיזיולוגיה הן מקוריות ומעניינות. הוא דרש מכל רופא השכלה מקצועית מרבית, טיפול פרטני בחולה, ושימוש בכל האפשרויות הרפואיות העשויות להועיל, להחיות ולעודד את נפש החולה, שהיא לדעתו האחראית לקיומו של כוח החיים בגוף.

בהקדמה למסכת אבות – שלמרות הצד הדתי שבה ניתן לראותה גם כחיבור ברפואת הנפש – ציין הרמב"ם שמרבית המחלות הגופניות מקורן בפן הנפשי. הבראת החולה תלויה מאוד במנוחת הנפש ובשלוותה, ועל הרופא המשכיל והנבון לכוון את החולה למנוחה נפשית וגופנית בעזרת תזונה נכונה, צמחי מרפא ופעילות גופנית ורוחנית. בכל כתביו שם הרמב"ם דגש על אורח חיים נכון ובריא. בהלכות דעות, הפותחות את משנה תורה, התווה את הדרך לתזונה נכונה ולאורח חיים בריא וסיכם:

> כל המנהיג עצמו בדרכים אלו שהורינו, אני ערב לו שאינו בא לידי חולי כל ימיו עד שיזקין הרבה וימות, ואינו צריך לרופא (ד', כ').

חיבורי הרפואה השונים שכתב גדושים מרשמים רפואיים וסממני מרפא שנכתבו בערבית, ביוונית או בברברית אבל לא בעברית. את התרופות המופיעות בתלמוד ובמדרשים פסל הרמב"ם בטענה שהן לא רלוונטיות לתקופתו.

הוא לעג גם לאסטרולוגים למיניהם והיה סבור שהריפוי בקמעות ובקריסטלים (אבני מרפא) אין בו כל תועלת. הרמב"ם דחה את הטענה שלפיה היו אנשים שהתרפאו בעזרת אבנים שונות באומרו שהאמונה הפסיכוסומטית באבן היא שריפאה את האנשים ולא האבן עצמה. על עמדה זו חלקו רבי אברהם אבן עזרא ורבנו בחיי אבן פקודה. הם סברו שהקדוש ברוך הוא נתן כוח באבנים לרפא ממש כשם שנתן בצמחים סגולות אלה.

'פפירוס אדווין סמית', כתב יד רפואי מצרי מ־1500 לפסה"נ, שהוא הטקסט הקדום ביותר העוסק בטיפול בטראומה. הטקסט המופיע כאן עוסק בטראומה בעקבות פציעה בפנים

הרמב"ם העדיף תרופות על פני סגולות. כוס רוח מפרס, ראשית האסלאם

אוסף מוזיאון לובר

מתכון לתרופה מתוך 'ספר הקצרת', העוסק בהתמודדות עם אסטמה. כתב יד מהמאה ה־14

מאוסף הספריה הלאומית, מחלקת כתבי יד

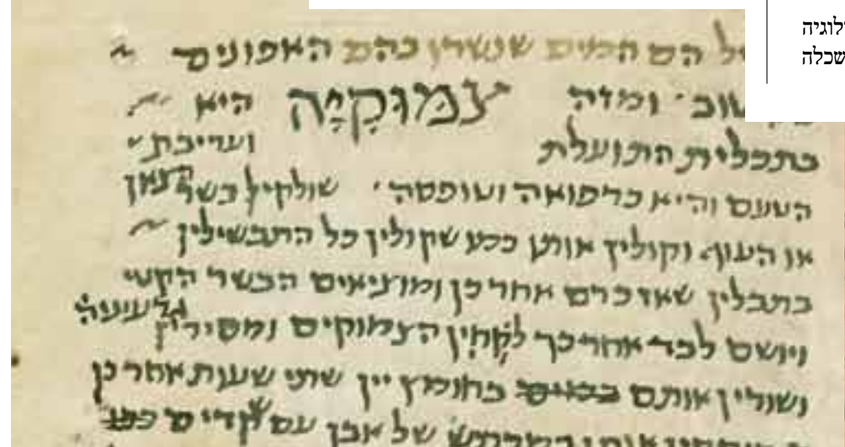

מרשם גנוז

בין שלל ממצאי הגניזה, נמצא גם מרשם רפואי בכתב ידו של הרמב"ם בכבודו ובעצמו שנכתב בערבית-יהודית:

עצתי לך תלמידי המכובד טוביה, ישמור אותך הא־ל ... באם כאב הראש שלך נסבל, והסימפטומים של היחלשות הראייה נשארו באותו מצב ... קח קליפת שורש סלרי, קליפת שורש שומר ושורש עולש בר ואזוביון – שני דרהם מכל אחד; לשון הפר – שלושה דרהם; קליפת לימון – מתקאל אחד; שורש שושן – דרהם אחד; צימוקים ללא גרעינים – שמונה דרהם. בשל את הכל לאחר שכתשת את אשר צריך לכתוש, והוסף שתי אוקיות סירופ ורדים טרי. שמור שמונה ימים או יותר.

אחיזת עיניים בשם הרמב"ם

האכזבה מכשלונות הרפואה המערבית המודרנית גרמה להתפתחות הרפואה המשלימה בארץ ובעולם. רבים מחפשים תחליפים לתרופות הכימיות הקונבנציונליות ויש שחזרו לשיטות הריפוי שהיו בשימוש עד לפני כמאה שנה.

שיטות הריפוי האלטרנטיביות הנפוצות בארץ הובאו ברובן מהמזרח הרחוק או מאירופה ומאמריקה וחלקן הקטן התפתח בארץ. התחום המפותח ביותר הוא השימוש בצמחים, הן כאלה הגדלים בארץ והן כאלה המיובאים ממקומות שונים בעולם. הריפוי נעשה באמצעות תמציות או משחות מצמחים. הביקוש הגדול אילץ את קופות החולים בארץ לפתוח מרפאות לרפואה משלימה כדי לתת מענה למבוטחים שלהן.

כיום הרפואה המשלימה מצליחה לרפא מגוון רב של חוליים – מבעיות פריון ועד סרטן – בעזרת צמחים, תזונה נכונה, הרפיה ופעילות גופנית מתאימה.

בשנים האחרונות נפתחו מדרשות, מרפאות ומכונים שונים המתיימרים ללמד כיצד לרפא על פי שיטותיו של הרמב"ם, אולם למיטב ידיעתי השימוש בשמו של הרמב"ם גובל באחיזת עיניים. עברו למעלה מ־800 שנה מאז נפטר הנשר הגדול, ורק מומחים מעטים יכולים לומר בבטחה שהם יודעים לזהות את הצמחים שהרמב"ם השתמש בהם. בנוסף, רק מעטים יודעים לפענח את המידות, את המשקלות ואת המרשמים המופיעים בספריו. במקומות שונים בארץ מגדלים כיום צמחים, מכינים מהם תמציות ומוכרים אותן כאילו היו 'צמחי הרמב"ם', אולם כמעט תמיד מדובר בשימוש בלתי הגון בשמו של הרמב"ם כמקדם מכירות למוצר שאין לו כל קשר אליו.

פרופ' זהר עמר מאוניברסיטת בר אילן הוא בין הבודדים שהקדישו שנים לחקר הצמחים והתרופות המופיעים בכתבי הרמב"ם, והוא הצליח לזהות ולקבץ את רוב סממני המרפא המופיעים בספריו. ■

> "כל תבשיל יוכן אם אפשר במעט כורכום, כי זאת היא מעין רפואה מגרה ומחזקת את הלב" ('תשובות רפואיות', עמ' 149)

אצלנו לכסף שלך יש גם
ערך היסטורי!

הצטרף עוד היום למשפחת מנויי

צור קשר עוד היום לקבלת גיליון התרשמות חינם:

הרשמו באתר

www.segulamag.com

או פנו אלינו בדואר האלקטרוני service@segulamag.com